

Юксель Г. З.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ЩОДО КРИМУ: АНАЛІЗ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ ДЖЕРЕЛ

Мета наукової статті полягає в огляді та систематизації прийнятих з 2014 року українських і міжнародних нормативно-правових актів щодо окупації Криму.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань:

– огляд міжнародних інституцій, які досліджують та оцінюють ситуацію, пов'язану з питаннями територіальної цілісності й наслідків агресії проти України, зокрема пов'язану з тимчасово окупованою територією (далі – ТОТ) Крим;

– опис характерних особливостей і значення нормативно-правових актів щодо недоторканності державних кордонів України, санкційних механізмів проти державі-агресора, дотримання прав і свобод людини, протидії окупації Криму;

– аналіз змісту й значення прийнятих актів для фокусування уваги української й міжнародної спільноти на питанні повернення півострова до складу України.

Для досягнення мети дослідження використаний загальнонауковий практичний метод систематизації. Групування інформації проводилося за принципом визначення в предметі дослідження певних ознак і подальшої класифікації. Об'єктом студії стали нормативно-правові акти Української держави та міжнародної спільноти: органів влади Європи, окремих держав, міжнародних організацій, їхніх структурних підрозділів, суддів.

Міжнародні й українські нормативно-правові акти залишаються основою функціонування державних органів влади та інститутів громадянського суспільства в процесі повернення ТОТ Крим до складу України. Огляд міжнародної нормативно-правової бази свідчить, що провідні міжнародні інститути неодноразово ухвалювали рішення на підтримку України та її громадян. Важливість прийняття й подальшого дотримання та імплементації положень нормативно-правових актів щодо захисту територіальної цілісності України полягає у створенні фундаментального підґрунтя для деокупації півострова, можливості чіткого та неоднозначного тлумачення й аналізу подій у Криму. Деокупація Криму як тривалий процес потребує вибудування відповідної довгострокової, багатовекторної державної стратегії з комплексним підходом до кожного питання, злагоженості, послідовності в роботі, незалежності від політичної кон'юнктури, вибудування єдиної лінії захисту територіальної безпеки держави та прав її громадян. В умовах швидкого розвитку світових подій і зміни фокусу уваги міжнародної спільноти Україні необхідно навчитися тримати орієнтири світової спільноти на питанні ТОТ Крим, і основу для такого процесу становлять відповідні нормативно-правові акти. Окремим важливим напрямом у питанні деокупації є захист інтересів України в міжнародних судових інститутах, винесення рішень у яких теж спирається на відповідну законодавчу базу.

Ключові слова: Крим, Україна, окупація, нормативно-правові акти, деокупація, територіальна цілісність, ЗМІ, соціальні мережі.

Постановка проблеми. Питання захисту територіальної цілісності державних кордонів і повернення тимчасово окупованих територій, які виникли після 2014 року, визнані в Українській державі пріоритетними завданнями розвитку уряду та суспільства. На сьомий рік після початку зовнішньої агресії можна констатувати недосконалість державної політики в питанні деокупації захоплених територій, відсутність у ній системності, послідовності й комплексності, а також необхідність формування

її важливої складової частини – міжнародного напрямку. Політичним та експертним середовищем визнано, що процес повернення Криму під контроль України має два можливі шляхи для досягнення мети: військовий і дипломатичний, останній із них передбачає багатовекторну роботу в різних сферах і рівнях: політичному, дипломатичному, суспільному, культурно-гуманітарному, інформаційному тощо. Без сумнівів, основу процесу функціонування та досягнення заданої мети становлять

нормативно-правові акти українського та міжнародного законодавства щодо тимчасово окупованого Криму, зокрема документи, які визнають факт агресії, окупації, їх наслідків для української держави та українських громадян на непідконтрольних територіях, а також формують правові підстави для функціонування суспільства в нових умовах.

Головною подією останнього часу в міжнародному напрямі стає створення міждержавного об'єднання «Кримська платформа» – світової екосистеми, майданчика, на якому представники світової спільноти зможуть обговорювати питання тимчасово окупованого півострова. Створення «Кримської платформи» проводиться за дорученням Президента України, головним виконавцем завдання стало МЗС України, до процесу долучені представники інших державних установ (міністерств), Верховної Ради України, представницького органу корінного народу Криму – Меджлісу кримськотатарського народу, правозахисні громадські організації. Передбачаються різні рівні роботи платформи, серед яких – рівень роботи глав держав та урядів, міністрів закордонних справ, парламентарів і міжпарламентських об'єднань країн, експертного середовища, у якому, на нашу думку, вагоме значення має позиція наукового середовища України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема окупації Криму загалом і її складова частина – проблема примусової трансформації інформаційного простору Криму, формування й впровадження інформаційної політики щодо тимчасово окупованих територій, захисту прав журналістів, свободи слова – залишаються науково неопрацьованими. На цьому етапі питаннями повернення півострова під контроль України опікуються представники державних органів і громадянських спільнот, зокрема правозахисних організацій, які проводять аналіз головних тенденцій і явищ і відслідковують поточну ситуацію на півострові. Цілком доцільно, що саме діячам із цих установ належить авторство більшості нормативних, довідкових, бібліографічних праць щодо окупації півострову. В останні роки вийшли монографії, у яких автори розглядають різні аспекти подій 2014 року та їх наслідки для України та світової спільноти. Правовий аспект окупації Криму розкритий у низці робіт відомого вченого, міжнародного правознавця, професора О. Задорожного. Так, у монографії «Анексія Криму – міжнародний злочин» автор підрахував, що під час окупації Криму у 2014 році РФ порушила майже 400 міжнародних та українських нормативно-правових актів [4] тощо. Специфіка

кримської проблематики в Україні, міжнародні аспекти питання, суспільно-політичні, етнокультурні особливості регіону відображені в роботі групи дослідників «Політика щодо Криму», яка стала першим своєрідним підручником із цього питання [8]. Хроніка силового захоплення регіону, події в інформаційній сфері, окремі історії свідків та учасників подій описані в роботах журналістів А. Андрієвської [2], Т. Березовця [3], С. Громенко [7], Ю. Луканова [6], М. Семени [10] та ін. Оновлена інформація стосовно державної політики України щодо Криму представлена у виданні Постійного Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі «Актуальні орієнтири державної політики щодо тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя» [1].

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження використаний загальнонауковий практичний метод систематизації. Групування інформації проводилося за принципом визначення в предметі дослідження певних ознак і подальшої класифікації. Об'єктом студії стали нормативно-правові акти Української держави та міжнародної спільноти: органів влади Європи, окремих держав, міжнародних організацій, їхніх структурних підрозділів, суддів.

Постановка завдання. Мета наукової статті полягає в огляді та систематизації прийнятих із 2014 року українських і міжнародних нормативно-правових актів щодо окупації Криму.

Для досягнення поставленої меті необхідне виконання таких завдань:

– огляд міжнародних інституцій, які досліджують та оцінюють ситуацію, пов'язану з питаннями територіальної цілісності й наслідків агресії проти України, зокрема пов'язану з ТОТ Крим;

– опис характерних особливостей і значення нормативно-правових актів щодо недоторканності державних кордонів України, санкційних механізмів, дотримання головних прав і свобод людини, протидії окупації Криму;

– аналіз змісту й значення прийнятих актів для фокусування уваги української та міжнародної спільноти на питанні повернення півострова до складу України.

Виклад основного матеріалу. Діяльність української держави та суспільства стосовно тимчасово окупованих території Автономної Республіки Крим і міста Севастополя регулюється згідно з актами чинного законодавства України й міжнародних нормативно-правових актів, які становлять основу в процесі протидії агресії проти

України, збереження цілісності, дотримання головних прав та свобод.

Після окупації в Українській державі прийнята низка нормативно-правових актів, які стали основою для правовідносин на ТОТ АР Крим і м. Севастополя на час тимчасової окупації. Серед них необхідно зазначити Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» 1207-VII; Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» 1706-VII, прийнятий пізніше дуже неоднозначний закон, що викликав велику критику з боку суспільства, Закон України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» 1636-VII [1].

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку виплати пенсії та надання соціальних послуг громадянам України, які проживають на території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя» від 2 липня 2014 р. № 234; Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї» від 4 червня 2015 року № 367; Постанова Кабінету Міністрів України «Про обмеження поставок окремих товарів (робіт, послуг) з тимчасово окупованої території на іншу територію України та/або з іншої території України на тимчасово окуповану територію» від 16 грудня 2015 р. № 1035; Постанова Правління Національного банку України «Про застосування окремих норм валютного законодавства під час режиму тимчасової окупації на території вільної економічної зони «Крим» від 3 листопада 2014 року № 699 і Постанова Правління Національного банку «Про внесення змін до Постанови Правління Національного банку від 03.11.2014 року № 699» від 17 березня 2020 року № 31 є нормативно-правовими актами із забезпечення прав і потреб громадян України, які опинилися в тимчасовій окупації [1].

З 2014 року Українська держава провела роботу щодо відновлення діяльності органів державної влади Криму на материковій частині України. Серед органів державної влади АР Крим і м. Севастополя, що тимчасово діють на материковій частині України, важливо звернути увагу на Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим (тимчасово розміщується в м. Києві та м. Херсоні), Головне управління Служби безпеки України в Автономній Республіці Крим (з дислокацією в м. Херсоні), Проку-

ратура Автономної Республіки Крим (переведена до м. Києва), Головне управління Національної поліції в АР Крим та м. Севастополя (переведено до м. Одеси), Регіональне відділення Фонду державного майна в Херсонській області, Автономній Республіці Крим і м. Севастополі (переведено в м. Херсон), Головне управління ДФС у Херсонській області, Автономній Республіці Крим та м. Севастополі (приєднані до Херсонської митниці), Відділ патрульної поліції в АР Крим та у м. Севастополі, Представника Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з дотримання прав жителів Автономної Республіки Крим та міста Севастополя (м. Київ) [1].

З 2014 року головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, який забезпечує формування й реалізує державну політику з питань тимчасово окупованих територій, є профільне Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України (Мінреінтеграції), яке безпосередньо опікується питаннями ТОТ – АР Крим і м. Севастополь і частини території Донецької та Луганської областей (ОРДЛО).

З 2014 року в Києві продовжує свою діяльність представницький орган корінного народу півострову – Меджліс кримськотатарського народу, який після окупації внаслідок своєї принципової підтримки територіальної цілісності України, заклику не брати участь у кримському так званому референдумі від 16 березня 2014 року незаконно визнаний у 2015 році Верховним Судом Російської Федерації екстремістською організацією та не може продовжувати повноцінну діяльність у Криму.

Важливу роль у процесі деокупації Криму відіграють міжнародні нормативно-правові акти: резолюції, рішення, звіти, моніторинги світових і європейських інституцій, а саме:

- міжнародної організації ООН і її структурних підрозділів – Генеральної Асамблеї ООН (далі – ГА ООН), Комітету з соціальних і гуманітарних питань і питань культури (Третій комітет) Генеральної Асамблеї ООН, Управління Верховного Комісара ООН з прав людини, Міжнародного суду ООН, Виконавчої Ради ЮНЕСКО;
- міжнародної організації ОБСЄ;
- НАТО – міжнародної міждержавної організації, військово-політичного союзу держав Північної Америки і Європи;
- Європарламенту – законодавчого органу Європейського Союзу;
- Парламентської Асамблеї Ради Європи – однієї з двох головних статутних органів (разом із Комітетом Міністрів) Ради Європи;

– Європейського суду з прав людини.

Резолюції Генеральної Асамблеї ООН

Вагоме моральне-політичне значення та правову основу для точної оцінки й аналізу ситуації для світової спільноти мають рішення Організації Об'єднаних Націй і структурних підрозділів цієї організації. Україна регулярно ініціює розгляд у ГА ООН резолюцій, що стосуються окупованого Росією Криму. З 2014 по 2021 рік прийнято 9 резолюцій ГА ООН, першою з яких стала ухвалена в березні 2014 року, відразу після початку окупації півострова, Резолюція про територіальну цілісність України [25]. Саме цю резолюцію тоді окреслили актом «перемоги української дипломатії», оскільки у 2014 році її підтримали 100 держав світу.

Резолюції з назвою «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, Україна» (англ. Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine) приймалися п'ять разів: у 2016 році – A/RES/71/205 [26], у 2017 році – A/RES/72/439 [28], у 2018 році – A/RES/73/263 [29], у 2019 році – A/RES/74/168 [30], у 2020 році – A/RES/75/192 [24].

Резолюції з однаковою назвою «Проблема мілітаризації АР Крим та м. Севастополь (Україна), а також частин Чорного і Азовського морів» (англ. Problem of the militarization of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine, as well as parts of the Black Sea and the Sea of Azov) приймалися ГА ООН тричі: у 2018 році – A/RES/73/194 [21], у 2019 році – A/RES/74/17 [23], у 2020 році – A/RES/75/29 [25].

Перша Резолюція ГА ООН від 27 березня 2014 року підтвердила територіальну цілісність України «в її міжнародно-визнаних кордонах», закликала держави світу відмовитися від дій, що порушують територіальну цілісність України, заявила про незаконність кримського референдуму від 16 березня 2014 року й невизнання зміну статусу АР Крим і м. Севастополя [26]. Резолютивна частина складається із шести пунктів, і відразу кілька пунктів Резолюції підтверджують визнання територіальної цілісності України «у міжнародно визнаних кордонах». На 27 березня 2014 року жодна міжнародна інституція не визнала анексію Криму та Севастополя, а тому термін «міжнародно визнані кордони» не дає можливості трактувати Крим інакше, ніж як територію України.

У другій резолюції ГА ООН від 19 грудня 2016 року [27] уперше в офіційних документах ООН Російська Федерація визнана країною-оку-

пантом, а Крим і Севастополь – тимчасово окупованими територіями. Документ засуджував порушення прав людини й дискримінацію мешканців окупованого Криму, примусовий призов на службу в Збройні Сили РФ усупереч Женевським конвенціям, закликав Росію негайно звільнити українських громадян, незаконно затриманих і засуджених, скасувати рішення про оголошення Меджлісу кримськотатарського народу екстремістською організацією, вимагав від РФ почати в повному обсязі співпрацю з Управлінням Верховного комісара з прав людини, ОБСЄ та Радою Європи щодо питання про становище прав людини в Криму, надати міжнародним правозахисним механізмам доступ до Криму. Третя Резолюція ГА ООН від 19 грудня 2017 року [28] закликала РФ виконати рекомендації, серед яких – припинення порушень прав людини в Криму, забезпечення умов для освіти українською та кримськотатарською мовами, безперешкодний доступ міжнародних місій і правозахисних організацій у Крим.

У 2018 році ГА прийняла дві резолюції щодо ситуації в Криму, перша з яких присвячена тривалій мілітаризації півострова, а друга вказувала на порушення прав людини в Криму. У Резолюції від 17 грудня 2018 року про мілітаризацію півострова [22] підкреслено загрозу безпеці, яку Росія створює для України, Чорноморського регіону й усієї Європи. Уперше звучав прямий заклик до Росії негайно вивести з Криму свої війська та невідкладно припинити його окупацію. Зазначалося, що Росія порушила Будапештський меморандум від 1994 року, згадано про напад на українські кораблі в Азовському морі, у контексті чого від Росії вимагатиметься не перешкоджати свободі судноплавства в Чорному й Азовському морях і Керченській протоці.

У Резолюції від 22 грудня 2018 року [29] про стан прав людини в Криму вперше зазначалися прізвиська політв'язнів Олега Сенцова, Володимира Балуха й Емір-Усейна Куку, засуджувалася тривала зневага Росією Статуту ООН і міжнародного права, включаючи обов'язок поважати українське законодавство та права всіх цивільних осіб. Документ засуджує спроби Росії узаконити окупацію Криму, у тому числі нав'язування російського громадянства та проведення незаконних виборів.

У 2019 році ГА також приймає резолюції щодо Криму: одну – стосовно мілітаризації півострова, а другу – про стан прав людини в Криму. У Резолюції з мілітаризації півострова від 9 грудня 2019 року [23] виражено стурбованість щодо використання Росією захоплених підприємств укра-

їнської військової промисловості в окупованому Криму, використання освіти дітей у Криму для їхньої підготовки до призову в російські Збройні сили. У документі містяться вимоги до Росії утриматися від поширення своєї юрисдикції на ядерні об'єкти й матеріали в Криму, засуджені поїздки російських посадових осіб в окупований Крим, у тому числі у зв'язку з проведенням військових навчань. Резолюція закликає всі держави, а також міжнародні організації утриматися від поїздок до Криму, не погоджених з Україною, припинити відносини та співпрацю з РФ.

Резолюція від 18 грудня 2019 року [30], у якій розглянуто ситуацію з правами людини на півострові, вимагає припинити політику зміни демографічної ситуації в Криму, засуджує масові затримання активістів і захисників прав людини на основі звинувачень у підтримці тероризму, зокрема представників громадської ініціативи «Кримська солідарність», вимагає негайно звільнити всіх незаконно затриманих громадян України та забезпечити їхнє безпечне повернення на Батьківщину, закликає міжнародне співтовариство засудити порушення Росією прав людини як на двосторонньому, так і на багатосторонньому рівнях.

У грудні 2020 року ГА ООН також прийняла дві резолюції: «Проблема мілітаризації Автономної Республіки Крим та міста Севастополь (Україна) [25], а також частин Чорного та Азовського морів» і «Ситуація з правами людини в окупованому Криму і Севастополі» [24].

У прийнятій 7 грудня 2020 року ГА ООН Резолюції з мілітаризації [25] з'явилися нові елементи: незаконне захоплення й контроль Росією колишніх ядерних об'єктів, порушення стабільності міжнародних режимів верифікації та контролю озброєння, включення кримських навчальних закладів у систему російського військово-патріотичного виховання, реалізація транспортного проєкту (будування траси) «Таврида» як інструменту тривалої мілітаризації півострова.

Також 16 грудня 2020 року прийнята п'ята Резолюція [24] ГА ООН про порушення прав людини в окупованому Криму, яка, крім традиційних пунктів, констатує використання РФ пандемії COVID-19 для введення невинуватих обмежувальних заходів на півострові, підірвну господарську діяльність РФ, що виснажує природні ресурси тимчасово окупованого півострова. У Резолюції вперше згадується термін «цивільні журналісти», які виконують обов'язки із забезпечення інформацією в Криму та потребують захисту й уваги світової спільноти.

Важливо зазначити, що з 2014 по 2020 роки прийнято п'ять рішень Комітету з соціальних і гуманітарних питань і питань культури (Третій комітет) Генеральної Асамблеї ООН, у яких порушено питання гуманітарної та соціальної політики. Саме до компетенції Третього комітету належить питання прав і свобод громадян, і резолюції 3-го комітету ГА ООН свідчать про постійне порушення прав людини на тимчасово окупованій території. За свідченням правозахисників, у Криму фіксуються порушення всіх статей Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, і Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

Європейський суд з прав людини

Після окупації Криму Україна ініціювала розгляд проблеми окупованого півострову в міжнародних судах. У провадженні Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) знаходиться п'ять справ України проти Росії, а саме: «Україна проти Росії щодо порушень прав людини на території АР Крим внаслідок анексії РФ»; «Україна проти Росії щодо порушень прав людини на окремих територіях Донецької та Луганської областей»; «Україна проти Росії стосовно фактів викрадення на території Донецької та Луганської областей дітей-сиріт та дітей-інвалідів представниками терористичних угруповань «ДНР» та «ЛНР» та їх незаконного або фактичного переміщення на територію Росії»; «Україна проти Росії щодо порушення Росією прав українських політичних в'язнів» та «Україна проти Росії щодо захоплених українських моряків» [5], [11]. Окрім цього, зареєстровано близько 4 тисяч персональних справ, відкритих за позовами громадян у зв'язку з подіями в Криму та на Сході України, серед яких є позови як до РФ, так і до України. За інформацією юристів, які супроводжують позови українських громадян у ЄСПЛ, розгляд справ «громадяни vs держава» починається саме після розгляду справ «держава vs держава». Саме тому в контексті розгляду позовів України до Росії можна розраховувати на розгляд і винесення рішення ЄСПЛ стосовно індивідуальних ситуацій з порушенням прав громадян.

ЄСПЛ розпочав слухання в міждержавній справі «Україна проти Росії» щодо звинувачення до російської сторони в порушенні Європейської конвенції прав людини в окупованому Криму у 2015 році. Україна внесла цей позов до ЄСПЛ проти РФ 13 березня 2014 року. «Уряд України заявляє, що Російська Федерація здійснює контроль над Автономною Республікою Крим,

невід'ємною частиною України, із 27 лютого 2014 року. Контроль (з боку Росії – *ред.*) над ситуацією призвів до численних порушень Конвенції», – зазначається в прес-релізі ЄСПЛ щодо порушеної справи України проти Росії [11]. Серед конкретних порушень Україна вказує на вбивства з боку Росії українських військовослужбовців, правоохоронців і цивільних осіб, застосування тортур, неналежного поведіння, протиправного утримання з боку РФ українських громадян, порушення прав корінного народу Криму. Натомість російська сторона заявляє про свою юрисдикцію над анексованим Кримом із 18 березня 2014 року на основі так званого референдуму від 16 березня 2014 року та вказує, що порушені Україною в ЄСПЛ справи є «політичними» [9].

Важливий розвиток подій у процесі розгляду справи України проти Росії відбувся 16 січня 2021 року, коли Високий Суд визнав прийнятними заяви України в справі «Україна проти Росії». На початку процесу суд визначав, чи належить поданий від України позов до його юрисдикції [11]. Суд розглянув скарги Уряду заявника (України) стосовно дискримінації правових та адміністративних заходів як прийнятні й уважає досить переконливими представлені українською стороною докази, які ляжуть в основу для розгляду. «У своєму рішенні у справі Україна проти Росії (відносно Криму) (заявки № 20958/14 та 38334/18) Європейський суд з прав людини більшістю голосів оголосив заяву частково прийнятною. Справа стосується тверджень України про закономірність («адміністративну практику») порушень Європейської конвенції з прав людини з боку Російської Федерації в Криму. Суд визначив обсяг розглянутого питання та вирішив, що саме має розглянути порушення прав людини Росією в Криму протягом відповідного періоду, а саме між 27 лютого 2014 року та 26 серпня 2015 року», – зазначається в прес-релізі ЄСПЛ (*переклад – автора*) [12].

Європейський Парламент

Фундамент для невизнання окупації півострову й повернення Криму під юрисдикцію України створюють Резолюції Європейського Парламенту. З 2014 року донині прийнята низка Резолюцій ЄП, які також засвідчують підтримку України в боротьбі за територіальну цілісність, закликають РФ до дотримання прав людини на окупованих територіях, наголошують на необхідності міжнародного моніторингу ситуації в Криму [13].

У Резолюції від 15 січня 2015 року Європейський Парламент виступає проти експансії та агресивної політики Росії, спрямованої на зни-

щення унітарності, цілісності Української держави, закликає до впровадження санкцій. Крім того, п. 10 Резолюції присвячений безпосередньо Криму, закликає європейські держави до впровадження санкцій, припинення відносин та економічної діяльності з Кримом [14].

Резолюції Європейського Парламенту щодо ситуації з правами людини в Криму, зокрема від 4 лютого 2016 року щодо ситуації з правами людини в Криму, зосібна кримських татар (2016/2556 (RSP)) [16], Резолюція Європейського парламенту від 12 травня 2016 року про кримських татар (2016/2692 (RSP)) [15], Резолюція Європейського парламенту від 16 березня 2017 року про українських в'язнів у Росії та ситуацію в Криму (2017/2596 (RSP)) [17], Резолюція Європейського парламенту від 5 жовтня 2017 року по справах кримськотатарських лідерів Ахтема Чийгоза, Ільмі Умерова та журналіста Миколи Семени (2017/2869 (RSP)) [18], Резолюція Європейського парламенту від 14 червня 2018 року щодо справи українського політв'язня Олега Сенцова (2018/2754 (RSP)) [19], Резолюція Європейського парламенту від 18 липня 2019 року щодо ситуації екологічних активістів та українських політичних в'язнів (2019/2734 (RSP)) [21] засуджують порушення прав людини в окупованому Криму, закликають до визволення політв'язнів і проведення об'єктивного слідства стосовно недотримання прав людини. У Резолюції Європейського парламенту від 25 жовтня 2018 року про ситуацію в Азовському морі (2018/2870 (RSP)) [20] розглянуто інцидент із затримання трьох українських кораблів у Керченській протоці та засуджені дій щодо нападу на судна з боку ВМФ РФ, перешкоджання руху в українських територіальних водах, підкреслено, що будівництво Керченського моста було незаконним. Так, Європейський парламент «висловлює стурбованість через незаконні дії Російської Федерації в Азовському морі, оскільки вони порушують міжнародне морське право та власні міжнародні зобов'язання Росії; засуджує неправомірне зупинення й інспекцію комерційних суден, включаючи як українські судна, так і судна з прапорами сторонніх держав, зокрема судна під прапорами різних держав-членів ЄС; наголошує, що інспекції суден, хоча і є дозволені, але ними не потрібно зловживати й вони не повинні проводитися з політичною метою для подальшої дестабілізації безпеки, цілісності, соціальної та економічної ситуації в Україні; закликає Раду й віце-президента Комісії, Верховного представника Союзу в закордонних справах і політиці

безпеки вимагати від Російської Федерації негайного припинення інтенсивних і дискримінаційних інспекцій суден і здійснення, якщо необхідно, відповідних контрзаходів» [20] (*переклад – автора*).

Парламентська Асамблея Ради Європи

У міжнародному правовому полі вагомий вплив мають рішення іншої європейської інституції – Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи (далі – ПАРЄ). Міжнародна організація 47 держав-членів європейського простору Рада Європи, до складу якої входить Україна, з початку агресії проти України рішуче засуджує дії, спрямовані на порушення територіальної цілісності країни та дестабілізацію ситуації.

Інформація стосовно позиції ПАРЄ та короткий опис змісту резолюцій ПАРЄ щодо України розміщено на офіційній сторінці Представництва України при Раді Європи [31]. З 2014 по 2020 роки прийнято п'ятнадцять резолюцій, із яких 11 утворюють незламну та чітку підтримку незалежності, суверенітету й територіальної цілісності України, закликають російську владу утриматися від дестабілізації ситуації в Україні, фінансування, надання військової підтримки незаконним збройним формуванням, вимагають негайного звільнення всіх військовополонених та інших громадян України, які залишаються незаконно утримуваними в російських в'язницях. Головна вимога Резолюції – негайно скасувати незаконну анексію (термін «анексія» використаний в оригіналі документа – *прим. авт.*) Криму з боку РФ, вивести всі її війська з української території.

9 квітня 2014 року ухвалена перша Резолюція ПАРЄ 1988 (2014) «Останні події в Україні: загрози функціонуванню демократичних інститутів» [31], у якій Асоціація чітко висловлює невизнання референдуму в Криму та підтримку цілісності України. Так, п. 14 свідчить, що «Асамблея рішуче засуджує дозвіл Парламенту Російської Федерації використовувати військову силу на Україні, військову агресію Росії та подальшу анексію Криму, що є явним порушенням міжнародного права, включаючи Статут Організації Об'єднаних Націй, Гельсінський протокол, Заключний акт ОБСЄ і Статут та основні принципи Ради Європи» [30]. Крім того, у п. 15 зазначається: «На думку Асамблеї, жоден із аргументів, які використовуються Російською Федерацією для виправдання своїх дій, не відповідає фактам і свідченням. Не було ні захоплення ультраправим крилом центрального уряду в Києві, ні будь-якої безпосередньої загрози правам етнічної російської меншини в країні, включаючи особливо

Крим. З огляду на те що ні сецесіонізму (вихід зі складу держави (як правило, федеративної) будь-якої її частини (як правило, суб'єкта федерації), є результатом сепаратизму – *прим. авт.*), ні інтеграція з Російською Федерацією не превалювали в політичному житті кримського населення й не користувалися широкою підтримкою до російської військової інтервенції, Асамблея вважає, що рух до відокремлення й інтеграції (Криму – *прим. авт.*) у Російську Федерацію спровоковано та проведено під прикриттям військового втручання з боку російської влади» [31]. Також у п. 16 чітко закріплено положення, що «так званий референдум, організований у Криму 16 березня 2014 року, був неконституційним як за Конституцією Криму, так і за Конституцією України. Крім того, заявлена явка й результати неправдоподібні. Таким чином, результати цього референдуму та незаконна анексія Криму Російською Федерацією не мають юридичної сили й не визнаються Радою Європи. Асамблея підтверджує свою рішучу підтримку незалежності, суверенітету й територіальної цілісності України. У зв'язку з денонсацією Російською Федерацією угод, укладених з Україною в 1997 році про розміщення Чорноморського флоту в Криму, Асамблея закликає Росію негайно вивести свої війська з Криму» [31].

Схожа позиція продемонстрована й в інших резолюціях ПАРЄ стосовно ситуації в Україні: Резолюції ПАРЄ 2028 (2015) «Гуманітарне становище українських біженців та переміщених осіб» від 27 січня 2015 року, Резолюції 2063 (2015) «Розгляд питання анулювання раніше затверджених повноважень делегації Російської Федерації (продовження дії пункту 16 Резолюції 2034 (2015))» від 24 червня 2015 року, Резолюції ПАРЄ 2067 (2015) і Рекомендації 2076 (2015) «Зниклі під час конфлікту в Україні» від 25 червня 2015 року, Резолюції 2112 (2016) і Рекомендації 2090 (2016) «Гуманітарні проблеми щодо людей, захоплених під час війни в Україні» від 21 квітня 2016 року, Резолюції ПАРЄ 2132 (2016) «Політичні наслідки російської агресії в Україні», Резолюції 2133 (2016) «Правові засоби захисту від порушень прав людини на українських територіях, що не підконтрольні українській владі» від 12 жовтня 2016 року. Остання згадана Резолюція є першим міжнародним документом про визнання Російської Федерації з боку ПАРЄ стороною конфлікту. У документі чітко зазначено, що «анексія Криму Російською Федерацією та військове втручання російських сил на сході України порушують міжнародне право й принципи, які підтримує

Рада Європи». Зазначається, що як у Криму, так і в зоні конфлікту на Донбасі відбувалися й досі трапляються серйозні порушення прав людини. Ситуація в Криму та на Донбасі розглядається в Резолюції ПАРЄ 2145 (2017) «Функціонування демократичних інститутів в Україні» від 25 січня 2017 року, Резолюції 2198 (2018) і Рекомендації 2119 (2018) «Гуманітарні наслідки війни в Україні» від 23 січня 2018 року, Резолюції 2231 (2018) «Громадяни України, затримані Російською Федерацією як політичні в'язні» від 28 червня 2018 року. В останньому документі Асамблея висловлює занепокоєння повідомленнями, що більше ніж 70 українських громадян утримуються в полоні на неконтрольованих територіях. 24 січня 2019 року ПАРЄ прийняла Резолюцію 2259 (2019) «Ескалація напруженості навколо Азовського моря та Керченської протоки та загрози європейській безпеці», у якій засудила дії РФ стосовно українських кораблів [31].

Виконавча Рада ЮНЕСКО

22 січня 2021 року Виконавча рада ЮНЕСКО – один із двох головних керівних органів організації – ухвалила рішення «Моніторинг ситуації в Автономній Республіці Крим (Україна)» [32]. З початку окупації півострова Російською Федерацією це вже 12-е рішення Виконавчої Ради ЮНЕСКО, що ухвалюється за ініціативи української сторони. Рішення ЮНЕСКО стосовно Криму, які відображені на офіційній сторінці міжнародної організації з 2014 року [33], підтверджують суверенітет і територіальну цілісність України й закладають юридичні основи для продовження прямого моніторингу ЮНЕСКО ситуації в Криму у сферах компетенції Організації, захисту прав і свобод населення, охорони культурної та природної спадщини на тимчасово окупованому півострові.

У документі констатується подальше погіршення ситуації на тимчасово окупованому півострові в усіх сферах компетенції ЮНЕСКО. Як правило, ухвалення рішення проводиться за наданням інформації постійним представництвом України в ЮНЕСКО, а також Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини, Управління Комісара з прав людини Ради Європи, Представника Організації з безпеки і співробітництва в Європі з питань свободи в ЗМІ, Міжнародної Ради з охорони пам'яток та історичних місць (ІКОМОС), організації Amnesty International тощо. У доповідях наводяться конкретні факти грубих порушень прав і свобод насамперед українців і кримських татар,

фундаментальних принципів і норм ЮНЕСКО з питань забезпечення освітніх і культурних прав, перешкоджання вільному поширенню інформації та діяльності ЗМІ. Наголошується на руйнівних діях окупаційної влади щодо об'єктів української культурної спадщини в Криму, що реально загрожують збереженню їхньої універсальної культурної й історичної цінності та автентичності.

Висновки і пропозиції. Міжнародні й українські нормативно-правові акти залишаються основою функціонування державних органів влади й інститутів громадянського суспільства в процесі повернення ТОТ Криму до складу України. Незважаючи на те що територія Криму де-факто контролюється Російською Федерацією, більшість країн світу та міжнародних організацій не визнала незаконний кримський референдум від 16 березня 2014 року й уважає Крим територією України. Огляд міжнародної нормативно-правової бази свідчить, що всі провідні міжнародні інститути неодноразово ухвалювали рішення на підтримку України та її громадян.

Важливість прийняття й подальшого дотримання та імплементації положень нормативно-правових актів щодо захисту територіальної цілісності України полягає у створенні фундаментального підґрунтя для деокупації півострову, можливості чіткого й неоднозначного тлумачення та аналізу подій в Криму. Деокупація Криму як тривалий процес потребує вибудування відповідної довгострокової, багатовекторної державної стратегії з комплексним підходом до кожного питання, послідовності в роботі, незалежності від політичної кон'юнктури, вибудування єдиної лінії захисту територіальної безпеки держави та прав її громадян. Безумовно, така робота набуває важливості й, з огляду на потужну роботу держави-агресора проти України на внутрішньому та зовнішньополітичному напрямках, не лише спрямована на внутрішню аудиторію на тимчасово окупованих територіях, а й полягає в псуванні іміджу України для зовнішньої аудиторії. Крім того, в умовах досить швидкого розвитку світових подій і зміни фокусу уваги міжнародної спільноти Україні необхідно навчитися тримати орієнтири світової спільноти на питанні ТОТ Криму, основу для такого процесу становлять відповідні нормативно-правові акти.

Окремим важливим напрямом у питанні деокупації є захист інтересів України в міжнародних судових інститутах, винесення рішень, у яких теж спираються на відповідні нормативно-правові акти, адже, згідно з міжнародними нормативно-право-

вими актами, окупаційна влада несе повну відповідальність за ситуацію на півострові після 2014 року, включаючи відповідальність за порушення прав людини та репресії проти етнічних українців, кримських татар, а також загалом усіх громадян, які виступають проти окупаційного режиму.

Список літератури:

1. Актуальні орієнтири державної політики щодо тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя. Київ, 2020. URL: <http://www.ppu.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/Posibnyk.pdf>.
2. Андрієвська А. Люди «сірої» зоні. Свідки російської анексії Криму 2014 року. Київ : Фенікс, 2018. 264 с.
3. Березовець Т. Анексія: Острів Крим. Хроніки «гібридної війни». Київ : Брайт-Букс, 2015. 392 с.
4. Задорожний О. В. Анексія Криму – міжнародний злочин. Київ : К.І.С, 2015. 57 с.
5. ЄСПЛ у вересні розгляне «кримський» позов України проти РФ. 2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2770161-espl-u-veresni-rozgliane-krimskij-pozov-ukraini-proti-rf.html> (accessed: 01.12.2019).
6. Луканов Ю. Пресувальна машина: як Росія знищувала свободу слова в Криму / ред. Т. Печончик ; Центр інформації про права людини. Київ, 2018. 176 с.
7. Наш Крим: неросійські історії українського півострову : збірник статей / упоряд. та вступ. ст. С. В. Громенко. Київ : К.І.С, 2016. 315 с.
8. Політика щодо Криму. Рекомендації (посібник) / Ю. Тищенко, Ю. Каздобіна, С. Горобчишина, А. Дуда ; за заг. ред. Ю. Тищенко. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2018. 88 с.
9. Права людини у Криму: Росія заперечує усі вимоги скарги України до ЄСПЛ. 2019, URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2777794-prava-ludini-u-krimu-rosia-zaperecuje-usi-vimogi-skargi-ukraini-do-espl.html>.
10. Семена М. Кримський репортаж. Хроніки окупації Крима (2014–2016 гг.). Київ : ДП «Національне газетно-журнальне видавництво», 2017. 928 с.
11. Україна vs Росія: ЄСПЛ завершив попередні слухання щодо прав людини у Криму. 2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2777972-ukraina-vs-rosia-espl-zaversiv-poperedni-sluhanna-sodo-priv-ludini-u-krimu.html>.
12. European Court of Human Rights (2021), Complaints brought by Ukraine against Russia concerning a pattern of human rights violations in Crimea declared partly admissible. Press release. issued by the Registrar of the Court. ECHR 010/. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%22itemid%22:\[%22003-6904972-9271650%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%22itemid%22:[%22003-6904972-9271650%22]) (accessed: 21.01.2021).
13. European Parliament (2014), Recent developments in Ukraine: threats to the functioning of democratic institutions/ Resolution 1988 (2014) Final version. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=20873&lang=en> (accessed: 20.12.2014).
14. European Parliament (2015). Situation in Ukraine. European Parliament resolution of 15 January 2015 on the situation in Ukraine (2014/2965(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0011_EN.pdf?redirect (accessed: 22.02.2015).
15. European Parliament (2016). European Parliament resolution of 12 May 2016 on the Crimean Tatars (2016/2692(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2016-0218_EN.html?redirect (accessed: 30.07.2016).
16. European Parliament (2016). European Parliament resolution of 4 February 2016 on the human rights situation in Crimea, in particular of the Crimean Tatars (2016/2556(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2016-0043_EN.html?redirect (accessed: 18.03.2016).
17. European Parliament (2017). European Parliament resolution of 16 March 2017 on the Ukrainian prisoners in Russia and the situation in Crimea (2017/2596(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0087_EN.html (accessed: 31.08.2017).
18. European Parliament (2017). European Parliament resolution of 5 October 2017 on the cases of Crimean Tatar leaders Akhtem Chygoz, Ilmi Umerov and the journalist Mykola Semena (2017/2869(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0382_EN.html?redirect (accessed: 31.12.2017).
19. European Parliament (2018). European Parliament resolution of 14 June 2018 on Russia, notably the case of Ukrainian political prisoner Oleg Sentsov (2018/2754(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0259_EN.html?redirect (accessed: 27.08.2018).
20. European Parliament (2018). European Parliament resolution of 25 October 2018 on the situation in the Sea of Azov (2018/2870(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0435_EN.html?redirect (accessed: 23.11.2018).
21. European Parliament (2019). European Parliament resolution of 18 July 2019 on Russia, notably the situation of environmental activists and Ukrainian political prisoners (2019/2734(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0006_EN.html (accessed: 17.09.2019).

22. General Assembly of the United Nations (2018). Resolution adopted by the General Assembly on 17 December 2018 [without reference to a Main Committee (A/73/L.47 and A/73/L.47/Add.1)] 73/194. Problem of the militarization of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine, as well as parts of the Black Sea and the Sea of Azov. URL: <https://undocs.org/en/A/RES/73/194> (accessed: 30.12.2018).
23. General Assembly of the United Nations (2019). Resolution adopted by the General Assembly on 9 December 2019 [without reference to a Main Committee (A/74/L.12/Rev.1 and A/74/L.12/Rev.1/Add.1)] 74/17. Problem of the militarization of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine, as well as parts of the Black Sea and the Sea of Azov. URL: <https://undocs.org/en/A/RES/74/17> (accessed: 28.12.2019).
24. General Assembly of the United Nations (2020). Resolution adopted by the General Assembly on 16 December 2020 [on the report of the Third Committee (A/75/478/Add.3, para. 39)] 75/192. Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/75/192> (accessed: 01.01.2020).
25. General Assembly of the United Nations (2020). Resolution adopted by the General Assembly on 7 December 2020 [without reference to a Main Committee (A/75/L.38/Rev.1 and A/75/L.38/Rev.1/Add.1)] 75/29. Problem of the militarization of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine, as well as parts of the Black Sea and the Sea of Azov. URL: <https://undocs.org/en/A/RES/75/29> (accessed: 25.12.2020).
26. General Assembly of the United Nations (2014). Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014 [without reference to a Main Committee (A/68/L.39 and Add.1)] 68/262. Territorial integrity of Ukraine. URL: https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262 (accessed: 05.12.2014).
27. General Assembly of the United Nations (2016). Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2016 [on the report of the Third Committee (A/71/484/Add.3)] 71/205. Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol (Ukraine). URL: https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/71/205 (accessed: 31.12.2016).
28. General Assembly of the United Nations (2017). Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2017 [on the report of the Third Committee (A/72/439/Add.3)] 72/190. Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine. URL: <https://undocs.org/en/A/RES/72/190> (accessed: 30.12.2017).
29. General Assembly of the United Nations (2018). Resolution adopted by the General Assembly on 22 December 2018 [on the report of the Third Committee (A/73/589/Add.3)] 73/263. Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine. URL: <https://undocs.org/en/A/RES/73/263> (accessed: 01.01.2019).
30. General Assembly of the United Nations (2019). Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2019 [on the report of the Third Committee (A/74/399/Add.3)] 74/168. Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/74/168> (accessed: 05.01.2020).
31. The PACE Resolutions on Ukraine (2019). URL: <https://coe.mfa.gov.ua/en/partnership/pace-resolutions-ukraine> (accessed: 31.01.2020).
32. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (2021). Provisional Timetable Of The Programme And External Relations Commission (PX)1 (22 January 2021 – In presential meeting). URL: https://fr.unesco.org/sites/default/files/210_ex_px_timetable.pdf (accessed: 23.01.2021).
33. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (2014). Follow-up by Unesco of the Situation in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine). URL: <https://unesdoc.unesco.org/search/0307b085-c5fa-4fe4-aa4c-4cc2f55d9875> (accessed: 31.11.2021).

Iuksel G. Z. UKRAINE'S INFORMATION POLICY REGARDING CRIMEA: ANALYSIS OF NORMATIVE AND REGULATORY SOURCES

The main objective of the study is to review and systematize the Ukrainian and international regulations adopted since 2014 on the occupation of Crimea.

To achieve this goal it is necessary to perform the following tasks:

- review of international institutions that study and assess the situation related to the issues of territorial integrity and the consequences of aggression against Ukraine, in particular related to the TOT Crimea;*
- description of the characteristic features and significance of regulations on inviolability of the state borders of Ukraine, sanctions mechanisms, observance of the main human rights and freedoms, counteraction to the occupation of Crimea;*
- analysis of the content and significance of the adopted acts in the process of focusing Ukrainian and international society on the return of the peninsula in composition of Ukraine.*

To achieve the goal of the study, a general scientific practical method of systematization was used. The grouping of information was carried out on the principle of separation in the subject of the study of certain

features, and subsequent classification. The object of the article were the legal acts of the Ukrainian state and the international community: the authorities of Europe, individual states, international organizations, their structural units, judges.

International and Ukrainian regulations remain the basis for the functioning of state authorities and civil society institutions in the process of returning the TOT of Crimea to Ukraine. A review of the international legal framework shows that all leading international institutes have repeatedly made decisions in support of Ukraine and its citizens. The importance of adopting and subsequently complying with and implementing the provisions of legal acts on the protection of the territorial integrity of Ukraine is to create a fundamental basis for the deoccupation of the peninsula, the possibility of clear and ambiguous interpretation and analysis of events in Crimea. The deoccupation of Crimea, as a process that has been going on for several years, requires the development of an appropriate long-term, multi-vector state strategy with a comprehensive approach to each issue, pleasant work, independence from the political situation, a single line of protection of territorial security and the rights of its citizens. Given the relatively rapid development of world events and the changing focus of the international community, Ukraine needs to learn to keep the world community's guidelines on the issue of TOT Crimea, and the basis for such a process are the relevant regulations. A separate important area in the issue of deoccupation is the protection of Ukraine's interests in international judicial institutions, the decision-making of which is also based on the relevant legal framework.

Key words: Crimea, Ukraine, occupation, legislative acts, deoccupation, territorial integrity, mass media, social networks.